

فصل نامه علمی پژوهشنامه تاریخ اسلام
سال دوازدهم، شماره چهل و هشتم، زمستان ۱۴۰۱
مقاله پژوهشی، صفحات ۲۶-۵

زمینه‌ها و عوامل حضور خوارج در خراسان در اواخر دوره اموی و عصر اول عباسی

فاطمه نیری^۱
مهدی عزتی^۲
روح اله بهرامی^۳

چکیده

خراسان در سده‌های اول اسلامی شاهد حضور گروه‌های سیاسی، قومی و مذهبی بود. خوارج یکی از گروه‌های نسبتاً تأثیرگذار در خراسان بودند. آنان بیشتر در نقاطی نفوذ و رخنه پیدا کردند که ضعف حاکمیت امویان و عباسیان در آنجا به چشم می‌خورد. خراسان از این جهت دارای زمینه‌های مساعدی برای حضور و بروز فعالیت‌های آنان به شمار می‌رفت. مهمترین مسئله این پژوهش تبیین زمینه‌ها و عواملی است که موجب حضور خوارج در خراسان و تأثیر آنها بر ظهور جنبش‌ها و قیام‌های ضد اموی و عباسی شد. این پژوهش با تکیه بر منابع اصیل تاریخی و با رویکرد توصیفی - تحلیلی سامان یافته است. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که عواملی چون مهاجرت قبایل عرب به خراسان، فشار حاکمان اموی بر خوارج در عراق، نزدیکی خراسان به کانون‌های فعال خوارج در جنوب شرقی ایران، دوری از مرکز خلافت اسلامی و نارضایتی مردم خراسان از حاکمان اموی و عباسی زمینه حضور و شکل‌گیری برخی جنبش‌های خارجی مذهب در خراسان را فراهم کرد. همچنین به نظر می‌رسد حضور خوارج در خراسان در سقوط امویان و تضعیف اقتدار عباسیان در خراسان تأثیرگذار بوده است.

کلیدواژه‌ها: امویان، خراسان بزرگ، خوارج، عباسیان.

۱. کارشناس ارشد تاریخ اسلام، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. Fatemehneri16@gmail.com

۲. استادیار گروه تاریخ دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. (نویسنده مسئول). Ezatimehdi@razi.ac.ir

۳. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. Dr.bahrami2009@gmail.com

تاریخ دریافت: ۰۱/۰۹/۰۱ تاریخ پذیرش: ۰۱/۱۲/۱۵

The contexts and factors of Kharijites presence in Khorasan at the end of the Umayyad period and the first Abbasid era

*Fatemeh Neiri*¹

*Mehdi Ezati*²

*Rooh Allah Bahrami*³

Abstract

Khorasan witnessed the presence of political, ethnic and religious groups in the first Islamic centuries. Kharijites were one of the relatively influential groups in Khorasan. They found influence and prevalence mostly in places where the weakness of the Umayyad and Abbasid rule is visible there. Therefore, Khorasan had favorable conditions for their presence and activities. The most important issue of this research is to explain the contexts and factors that caused the presence of Kharijites in Khorasan and their influence on the emergence of anti-Umayyad and Abbasid movements and revolts. This research is based on original historical sources and is organized with a descriptive-analytical method. The findings of the article show that factors such as the migration of Arab tribes to Khorasan, the pressure of the Umayyad rulers on the Kharijites in Iraq, the vicinity of Khorasan to the Active foci of the Kharijites in the southeast of Iran, the distance from the Capital of the Islamic Caliphate and the dissatisfaction of the people of Khorasan with the Umayyad and Abbasid rulers caused the formation of some Kharijites movements in Khorasan. It also seems that the presence of the Kharijites in Khorasan was influential in the fall of the Umayyad and the weakening of the authority of the Abbasids in Khorasan.

Keywords: Greater Khorasan, Kharijites, Umayyad, Abbasids.

1. Master of Islam History, Razi University, Kermanshah, Iran. Fatemehneiri16@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of History, Razi University, Kermanshah, Iran. (Corresponding Author). Ezatimehdi@razi.ac.ir

3. Associate Professor, Department of History, Razi University, Kermanshah, Iran. Dr.bahrami2009@gmail.com

درآمد

خوارج یکی از فرقه‌های مهم اسلامی بود که در سال ۳۷ و در جریان جنگ صفین از پیروان امام علی علیه السلام جدا شد. بازماندگان خوارج در عصر اموی و عباسی به گروهی مخالف علیه خلفا بدل شدند. یکی از اصول اعتقادی آنها خروج علیه امام و حاکم ستمگر بود. از این رو حرکت‌ها و جنبش‌هایی از سوی آنان صورت گرفت که مورد استقبال موالی غیرعرب به‌ویژه ایرانیان و خراسانیان قرار گرفت. آنان در آغاز عراق را به عنوان پایگاه و کانون عمده تکاپوهای سیاسی - اجتماعی خود انتخاب کردند، اما به دلیل فشارهایی که عمال اموی نسبت به آنان روا می‌داشتند، به تدریج به سوی نواحی دور دست از جمله خوزستان، کرمان، سیستان و خراسان مهاجرت کردند. تا اواخر قرن اول هجری عمده فعالیت‌های خوارج معطوف به مناطق خوزستان و کرمان بود. اما با تعقیب و سرکوب عمال اموی، آنها در مناطق دورتر پناه گرفتند. ایالت خراسان از مناطقی بود که زمینه مساعد ورود و حضور شخصیت‌ها و رهبران خوارج را در خود فراهم کرده بود و در طول دو قرن نخست هجری این ایالت پهنای به یکی از کانون‌های مهم فعال قیام‌ها و شورش‌های خوارج تبدیل شد. مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که خراسان در آن عصر دارای چه مؤلفه‌ها و ویژگی‌هایی بود که موجب حضور خوارج در آنجا شد و این حضور چگونه اتفاق افتاد؟ حضور خوارج بر زوال قدرت امویان و تضعیف اقتدار عباسیان چه تأثیری گذاشت؟

پژوهش حاضر بر اساس مطالعه منابع کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از داده‌ها و اطلاعات موجود در منابع اصیل تاریخی و به روش توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است. این پژوهش با هدف تبیین علل حضور خوارج در خراسان و بررسی مهمترین قیام‌ها و حرکت‌های آنان در طول دوره اموی و عصر اول عباسی صورت گرفته است.

مفاهیم پژوهش

خراسان بزرگ: در اوایل دوره اسلامی به طور کلی بر تمامی ایالات اسلامی که در سمت خاور کویر لوت تا کوه‌های هند واقع بود، خراسان بزرگ اطلاق می‌شد. در واقع، خراسان بزرگ سرزمینی وسیع از ری تا کاشغر و از خوارزم تا قهستان را شامل

می‌شد. لذا برخی سرزمین ماوراءالنهر را نیز جزو خراسان می‌دانند. بعدها این حدود دقیق‌تر و کوچک‌تر شد تا جایی که مرز جیحون حد شمال شرقی خراسان شناخته شد (لسترنج، ۴۰۸). از نظر جغرافی‌دانان مسلمان نیز، خراسان همان گستردگی عصر ساسانی را داشت. بنا به گفته ابن حوقل (۳۹۹/۲) خراسان شامل ولایات بزرگ و پهناوری است که حدود آن از مشرق به نواحی سیستان و سرزمین هند، غرب آن به نواحی گرگان، شمال آن به سرزمین ماوراءالنهر و جنوب آن بیابان فارس تا نواحی جبال است. یاقوت حموی (۲۷۴/۲-۲۷۵) از خراسان به عنوان سرزمینی وسیع یاد کرده است که ابتدای مرزهای آن از جوین و بیهق شروع می‌شود و به هند، طخارستان، غزنه، سیستان و کرمان ختم می‌شود. البته او نواحی مذکور را جزو خراسان به شمار نمی‌آورد.

خوارج: نام یکی از فرق اسلامی در قرون نخست اسلامی است. برخی روایات منشأ پیدایش خوارج را به عصر رسول‌الله می‌رسانند (مبرد، ۱۰۹/۳؛ ابن هشام، ۱۳۹/۴). برخی دیگر ریشه آنها را به حوادث مربوط به شورش عثمان نسبت داده‌اند (منقری، ۶۷۴؛ ابن کثیر، ۲۱۳/۷). خوارج گروهی از سپاهیان عراق در جنگ صفین بودند که پس از ماجرای حکمیت با طرح شعار «لا حکم الا لله» از جمع سپاه حضرت علی علیه السلام خارج شده و در ناحیه خروءاء تجمع کردند. از آن هنگام خوارج به عنوان یک جریان سیاسی و مذهبی به مخالفت با خلفای وقت پرداخته و آنان را غاصبان خلافت قلمداد کردند. خوارج در دهه ۷۰ هجری دچار اختلاف شده و به فرق مهمی چون ازارقه، صفربه، اباضیه، عجارده و نجده تقسیم شدند (مبرد، ۲۲۰/۲-۱۰۳).

امویان: حاکمان اموی از تیره بنی امیه از قبیله قریش بودند که پس از اسلام در سال ۴۱ به قدرت رسیدند. دوره خلافت امویان ۹۱ سال به طول انجامید و شامل دو دوره سفیانی (۶۴-۴۱) و مروانی (۱۳۲-۶۵) است. در عصر امویان، ایرانیان و خراسانیان جزو موالی عرب و تحت ظلم و ستم عمال اموی بودند. خراسان در اواخر عهد اموی، شاهد وجود گروه‌های گوناگون سیاسی، اجتماعی و مذهبی ضد اموی بود. در نهایت در سال ۱۳۲ خراسانیان توانستند با رهبری داعیان عباسی خلافت اموی را ساقط کنند (یعقوبی، تاریخ، ۳۴۰/۲-۱۱۶؛ خطیب، ۱۳۸).

عباسیان: از اعقاب عباس عموی رسول الله بودند که نهضت خود را در حدود سال ۱۰۰ هجری از منطقه حمیمه (روستایی در جنوب شام) آغاز کردند. اما همانطور که محمد بن علی اولین امام عباسی تشخیص داده بود، فقط خراسان زمینه‌های مساعد جهت دعوت عباسی را در خود داشت (اخبار الدوله العباسیه، ۱۹۸). بنابراین، خراسان کانون اصلی فعالیت داعیان عباسی و نقطه آغاز قیام عباسیان شد. سرانجام ابومسلم خراسانی به همراه هواداران ایرانی‌اش توانست خلافت امویان را از بین برده و عباسیان را به قدرت برساند. از آن پس، عباسیان به مدت بیش از ۵ قرن رهبری مسلمانان را عهده‌دار شدند (طغوش، ۳۰-۱۸).

پیشینه پژوهش

اطلاعات و داده‌های این پژوهش از منابع تاریخی کهن به ویژه کتاب‌های تاریخنامه طبری (۱۳۷۳ش)، زین الاخبار گردیزی (۱۳۶۳ش)، عیون الحدائق فی اخبار حقایق (بی‌تا)، تاریخ سیستان (۱۳۸۱ش) و تاریخ طبری (۱۳۸۷) گردآوری شده‌است. اغلب این منابع که در عصر عباسی نوشته شده، به جز تاریخ سیستان و چند اثر دیگر مخالف خوارج بودند. بر این اساس آنها درباره ماهیت قیام‌های خوارج جهت‌گیری داشته و اطلاعات بسیار پراکنده و مغشوشی نسبت به فعالیت‌های آنها ارائه کرده‌اند. این موضوع در مورد فعالیت خوارج در مناطق دوردست و روستایی خراسان دوچندان است. مفتخری و فروهی (۱۳۹۳ش) در مقاله «نقش خوارج ازرقه در تحولات سیاسی و اجتماعی کرمان در سده نخست هجری» و پورقنبر (۱۳۸۷ش) در مقاله «زمینه‌ها و علل گسترش نفوذ خوارج در سیستان و تاثیرات آنان در دوره اموی» درباره خوارج در کرمان و سیستان پژوهش‌های نسبتاً خوبی صورت انجام داده‌اند؛ اما درباره قیام‌ها و جنبش‌های خوارج خراسان و عوامل حضور خوارج در آنجا تاکنون پژوهش مستقلی صورت نگرفته است. در برخی از پژوهش‌ها اطلاعاتی جسته و گریخته درباره نحوه ورود خوارج به ایران به خصوص نواحی جنوب شرقی (سیستان) و همچنین شرح برخی قیام‌های خارجی مذهب در خراسان به صورت کلی و مختصر بیان شده‌است.

مفتخری (۱۳۸۵ش) در کتاب *خوارج در ایران*، به بررسی تحولات ناشی از ظهور این فرقه در تاریخ ایران در سه قرن نخست هجری و حامیان و هواداران خوارج و چگونگی پیوستن موالی به صفوف خوارج پرداخته است، اما چندان درباره چگونگی رخنه خوارج به خراسان و قیام‌های آنها در آن ناحیه توجه نکرده است. احمدیان مقدم (۱۳۹۵ش) در کتاب *ایران و خوارج در قرون دوم و سوم هجری*، در ابتدا به مبحث شکل‌گیری خوارج و فعالیت‌های خوارج در دوران بنی امیه و بنی عباس و به قیام‌ها و شورش‌هایی که در سیستان توسط این گروه رخ داده پرداخته است، ولی به فعالیت آنان در نواحی خراسان و قیام‌هایی که در آن ایالت آغاز شده بود نپرداخته است. جعفری (۱۳۷۳ش) در کتاب *خوارج در تاریخ*، با تکیه بر منابع فراوان تاریخی و کلامی به تحلیل چگونگی پیدایش خوارج و انتشار آنها در بلاد اسلامی، عقاید و اندیشه‌ها و قیام‌های فرقه‌های گوناگون و معرفی شخصیت‌های نظامی و سیاسی آنان می‌پردازد، ولی به ورود خوارج در نواحی شرقی به خصوص خراسان اشاره‌ای نکرده است. حسینی میقانی (۱۳۹۰ش) نیز در پایان‌نامه «بررسی شورش‌های خوارج در دوره خلافت عباسی»، چندان به قیام‌های خارجی مذهب در خراسان توجهی نکرده است.

تفاوت پژوهش حاضر با تحقیقات مذکور در این است که به‌طور خاص به بررسی چگونگی حضور خوارج در خراسان، حرکت‌ها و قیام‌های آنها توجه شده است؛ در حالی که پژوهش‌های دیگر بیشتر به تکاپوهای خوارج در سیستان توجه داشته‌اند. در جستار حاضر، با تکیه بر مآخذ تاریخی و همچنین با استفاده از منابع اصیل تاریخی و با رویکردی تحلیلی به تبیین علل حضور خوارج در خراسان و تشریح حرکت‌ها و قیام‌های آنها در اواخر حکومت اموی و عصر اول عباسی پرداخته شده است.

زمینه‌ها و عوامل حضور خوارج در خراسان

خوارج در اواسط قرن نخست هجری به عنوان یک جریان سیاسی، مذهبی و نظامی در عراق ظهور کردند. ابتدا در عراق به مبارزه علیه خلفای اموی پرداختند، اما به تدریج با سرکوب حاکمان بی‌رحم اموی مجبور به اقامت در نواحی دورتر شدند. خراسان در

منتهی الیه شمال شرقی سرزمین‌های خلافت اسلامی قرار داشت و از جنبه‌های مختلف می‌توانست مورد توجه خوارج قرار بگیرد.

۱- مهاجرت قبایل عرب به خراسان

ایران از دیرباز در کانون توجه قبایل عرب بود. پیشنهاد مهاجرت اعراب به دوره اشکانیان و ساسانیان باز می‌گردد. اما با شکست ساسانیان در برابر اعراب مسلمان این روند بسیار تشدید شد. پس از فتح خراسان، اعراب مسلمان به تدریج وارد ایالت خراسان شدند؛ اما اندیشه اسکان دائمی اعراب در خراسان به دوره امویان باز می‌گردد (اکبری، ۱۸-۲؛ مفتخری و دیگران، «پیامدهای اجتماعی مهاجرت...»، ۱۵۰). از جمله می‌توان به مهاجرت قبایل عرب در سال ۵۱ هجری توسط ربیع بن زیاد حارثی اشاره کرد که از طرف زیاد بن ابیه به حکومت خراسان انتخاب شد و پنجاه هزار نفر از جنگجویان کوفه و بصره به همراه خانواده‌های آنان به منطقه خراسان اعزام شدند و این افراد در خراسان استقرار پیدا کردند (بلاذری، فتوح البلدان، ۳۹۶؛ ابن اثیر، ۴۵۲/۳). این مهاجرت‌های دسته‌جمعی در سال‌های بعد به منظور تثبیت حاکمیت عرب‌ها تداوم یافت. بیشتر مهاجران عرب به خراسان در نواحی چون هرات، مروالرو، اطراف قهستان و قومس سکنا گزیدند. در شرق خراسان غلبه با قبایل بکر و تمیم (خوارج بیشتر از این قبایل بودند) بود و در غرب خراسان بیشتر قبایل قیسی حضور داشتند (فرای، ۳۱/۴).

مهاجرت عرب‌ها به خراسان تبعات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بسیاری وسیعی داشت (مفتخری و دیگران، «مهاجرت قبایل عرب به خراسان...»، ۱۶۴-۱۳۷). با اسکان دائم اعراب از قبایل مختلف جنوبی و شمالی زمینه برای ورود دیگر گروه‌های عربی به ویژه گروه‌های مذهبی و فرقه‌ای از جمله خوارج فراهم شد. هرچند منابع تاریخی اشاره مستقیمی به ورود خارجی‌مذهبان در عصر فتوحات اسلامی (فتوحات دوره اموی) در خراسان و ماوراءالنهر نکرده‌اند، اما بعید نیست که اولین افراد و گروه‌های خارجی‌مذهب بنا بر انگیزه‌های مختلفی از جمله مسئله جهاد و گسترش اسلام و نیز فرار از دست حاکمان اموی وارد خراسان شده باشند (طبری، ۶۶/۷).

۲- فشار عمال اموی بر خوارج در عراق

خوارج از بزرگ‌ترین دشمنان خلافت اموی در آغاز این حکومت به شمار می‌آمدند. فعالیت خوارج در اوایل حکومت بنی‌امیه بیشتر در عراق بود، اما به دلیل سرکوب و تعقیب آنها توسط عمال اموی به سمت نواحی دورتر در داخل ایران مهاجرت می‌کردند. فشار فزاینده خلفای بنی‌امیه از جمله معاویه و یزید اول بر خوارج، موجب حرکت آنها به سوی مناطق غرب و جنوب غربی ایران شد. مرگ یزید و آشفتگی‌های دستگاه خلافت، برای مدت کوتاهی از شدت فشار بر خوارج کم کرد و فعالیت آنها گسترش پیدا کرد. در دهه ۷۰ هجری با تحکیم و تثبیت حاکمیت مروانیان در عراق توسط حجاج بن یوسف ثقفی بار دیگر فشار بر خوارج تشدید شد و این امر موجب شد تا فرق خوارج در سرزمین‌های دور دست اسلامی پراکنده شوند. از این‌رو گروهی از خوارج (ازارقه به رهبری قطری بن فجاعه) در اوایل دهه هفتاد هجری به مناطق مرکز و شرق ایران یعنی فارس، کرمان و سیستان رسیدند (یعقوبی، تاریخ، ۲۷۶/۲؛ مفتخری و فروهی، ۸۶-۸۴).

۳- نزدیکی خراسان به مراکز فعال خوارج در جنوب شرق ایران

نزدیکی عمان، یکی از مراکز اصلی فعالیت خوارج در قرن نخست اسلامی به خاک ایران باعث شد تا خوارج آن مناطق از راه دریای عمان به سوی خاک ایران حرکت کرده و وارد مناطق شرقی ایران از جمله سیستان و کرمان شوند. از سوی دیگر، زمانی که فشار و سرکوب حاکمان اموی در عراق زیاد شد، برخی از گروه‌های خوارج ابتدا به سوی خوزستان عقب نشستند و با ادامه تعقیب آنها، خوارج به سمت نواحی کرمان و سیستان رفتند و آنجا را به عنوان پایگاه خود انتخاب کردند. در اوایل دهه هفتاد هجری قطری بن فجاعه یکی از رهبران فرقه ازارقه به کرمان وارد شد (مفتخری و فروهی، ۸۳) و از آنجا افرادی را به سوی منطقه سیستان فرستاد. به تدریج مردم سیستان به آنان توجه و تمایل پیدا کردند (تاریخ سیستان، ۱۱۰). با این همه، حضور جدی آنان در اواخر دهه هفتاد اتفاق افتاد، زیرا بعد از شکست سخت خوارج از مهلب بن ابی صفره در کرمان، افراد باقی مانده به ایالت سیستان فرار کردند و در آنجا استقرار یافتند (یعقوبی، تاریخ، ۲۷۶/۲). بنابراین سیستان که در مجاورت و همسایگی شهرهای خراسان قرار

داشت، به یکی از کانون‌های اصلی فعالیت خوارج در این دوره بدل شد (باسورث، ۳۴). از سوی دیگر، خراسان آسان‌ترین راه دسترسی از جانب شمال غرب خراسان یعنی قهستان یا هرات و اسفزار به سیستان بود که به عنوان منطقه مهم خوارج مطرح بود و از مدت‌ها پیش یکی از مهم‌ترین مناطق نفوذ خوارج و فعالیت آنها به حساب می‌آمد (همان، ۳۸). از همین منطقه سیستان فعالیت خوارج به سوی سرزمین خراسان گسترش پیدا کرد و در زمان قیام‌هایی چون استادسیس، حنین خارجی و حمزه آذرک این مسئله به خوبی نمایان شد و خوارج از آنجا به شهرهای خراسان وارد شدند.

۴- موقعیت جغرافیایی و شرایط اقلیمی خراسان

ناحیه خراسان از لحاظ موقعیت جغرافیایی و جایگاه خراسانیان در حوزه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تاریخ ایران و اسلام، بسیار حائز اهمیت بود. حتی هنگام مهاجرت اعراب به سرزمین ایران، اوضاع جغرافیایی خراسان بیشتر از بسیاری از نقاط دیگر با طرز معیشت اعراب تناسب داشت (زرین‌کوب، ۳۰). خوارج اولیه از اعرابی بودند که در سرزمین‌های خشک شبه جزیره عربستان رشد یافته بودند. بنابراین، در جستجوی پایگاه امنی بودند که در عین نفوذناپذیری، اوضاع اقلیمی آن نیز با وضع جسمانی آنان که در محیط خشک عربستان زندگی می‌کردند، سازگار باشد (افشار سیستانی، ۲۵۷). فرار از ظلم و ستم امویان، خوارج را به این منطقه سوق داد، زیرا خوارج به زندگی در مناطق گرم و خشک خو گرفته بودند و نمی‌توانستند در مناطق سردسیر همچون کوهستان‌های غرب و شمال غرب ایران به طور دائم زندگی کنند (احمدیان‌مقدم، ۸۱).

در عصر خلفای اموی و عباسی ولایت خراسان در متهی‌الیه سرزمین‌های شرق جهان اسلام قرار داشت و لذا با مرکز خلافت در دمشق (اموی) و بغداد (عباسی) فاصله نسبتاً طولانی داشت. از این‌رو رهبران خارجی مذهب، سرزمین خراسان را برای گسترش عقاید و مخالفت با حاکمان اموی و عباسی مناسب دیدند. در آغاز نواحی جنوب شرقی ایران، زمینه‌های مساعد پذیرش خوارج را برای زمانی طولانی دارا بود، ولی در دوره‌های بعدی دیگر فرقه‌های خوارج، نواحی خراسان را مأمّن خویش قرار دادند و تا پایان دوره اموی

این مناطق را جولانگاه فعالیت خود ساختند (تاریخ سیستان، ۱۶۸).

۵- نارضایتی خراسانیان از حاکمان اموی و عباسی

موضع‌گیری‌های عدالت‌خواهانه‌ای که خوارج عصر اموی در برخی مسائل مهم اقتصادی، اجتماعی در مقابل بنی‌امیه اتخاذ کردند، می‌توانست به نفع قشرهای محروم جامعه و عناصر غیرعرب به ویژه ایرانیانی باشد که با دیده تحقیر به آنها نگریسته می‌شد. هرچند که حاکمان بنی‌امیه برای جلب رضایت شهرهایی که فتح می‌کردند، ابتدا برابری و مساوات را مدنظر داشتند، ولی در نهایت برخلاف شعارشان عمل می‌کردند و فقط به دنبال افزایش درآمد مالی خود بودند و مالیات‌های سنگینی بر مردم تحمیل می‌کردند (حمیری، ۱۷۷؛ مفتخری، خوارج در ایران، ۸۹). فشارهای سیاسی - نظامی والیان اموی و عباسی برای اخذ مالیات‌ها زمینه شورش مردم خراسان را در برابر آنها فراهم ساخت. برخی از حاکمان مسلمان در قرن اول هجری در حفظ نظام اجتماعی و اقتصادی خراسان تلاش می‌کردند، اما تحت فشار خلفا و کارگزاران اموی در دمشق و عراق، گرفتن مالیات (جزیه) از مردم خراسان با وجود پذیرفتن دین اسلام همچنان تداوم یافت (بلاذری، فتوح البلدان، ۴۱۳). از سوی دیگر، به دلیل رفتار متعصبانه اعراب اموی نسبت به غیرعرب‌ها و تبعیضی که میان مسلمانان و موالی از سوی اعراب رخ می‌داد، بخش‌هایی از مردم ایران را وادار می‌کرد که در طول قرن اول تا پایان حاکمیت امویان در شورش‌ها و قیام‌هایی با ماهیت‌های گوناگون از جمله در قیام‌های خوارج بر ضد خلفای بنی‌امیه شرکت کنند، زیرا ایرانیان به‌ویژه خراسانیان از حکومت بیدادگر اموی ناراضی بودند. لذا، برخی از مردم خراسان که مخالف حکومت امویان بودند، با خوارج همراه شدند. حکام اموی و عباسی در این دوره عمدتاً اشخاص فاسدی بودند که جز انباشتن اموال خود دغدغه‌ای نداشتند و غالباً کارشان فقط پر کردن خزائن بود و هیچ توجهی به اهل ذمه و موالی نداشتند و در دریافت خراج از مردم بی‌گناه خراسان قساوت بی‌سابقه‌ای نشان دادند. بنابراین خوارج در عصر اموی و عباسی تکیه‌گاه خویش را علاوه بر برخی اعراب ساکن در ایران، بر موالی و نومسلمانی که عمدتاً از رعایا و قشرهای فرودست جامعه شهری بودند، قرار دادند.

گرایش شتابان موالی به سوی خوارج برای به دست آوردن امتیاز برابر با اعراب مسلمان در زمان حکومت بنی‌امیه اتفاق افتاد و انگیزه آنها بیشتر منبعت از مواضع اجتماعی و سیاسی‌شان بود تا اعتقاد مذهبی‌شان (مبرد، ۱۲۴/۳؛ احمدیان‌مقدم، ۴۹) و همین رفتار نامناسب، به مرور زمان باعث سقوط دولت بنی‌امیه شد.

در دوران خلفای بنی‌عباس تا حدودی از فشار بر موالی کاسته شد، ولی رفتار نامناسب کارگزاران در گرفتن هدیه برای حکام ادامه داشت. گرفتن این هدایا که حاصل دسترنج مردم ضعیف و بی‌گناه بود، باعث اعتراض مردم خراسان شد. یحیی بن خالد برمکی که مخالف علی‌بن‌عیسی بود به هارون‌الرشید گفت: این هدایای نیکویی است، اما پشت سر آن جز ناخوشایندی برای خلیفه چیزی نیست (طبری، ۳۱۴/۸).

تأثیر حضور خوارج بر خراسان در عصر اموی

تکاپوها و فعالیت‌های خوارج در دوره آغازین اموی معطوف به نواحی عراق بود (طبری، ۱۹۰/۵-۱۸۱، ۱۷۴، ۱۶۶-۱۶۵؛ مبرد، ۱۴۰/۳-۱۴۴۵). خوارج علیه امویان اغلب از نیروهای عرب بهره می‌گرفتند و با انگیزه مذهبی با خلافت اموی مخالفت می‌کردند. آنان برای رهایی از سرکوب و سخت‌گیری حاکمان اموی به نواحی دور از مرکز خلافت فرار می‌کردند (یعقوبی، تاریخ، ۲۷۲/۲). شروع فعالیت‌های مستمر خوارج بر ضد خلفای بنی‌امیه به مرور زمان از اواخر قرن اول هجری در عراق که مرکز فعالیت‌ها بود، به سایر مناطق ایران از جمله خراسان انتقال پیدا کرد و آنان فعالیت خود را در این نواحی ادامه دادند. با وجود این، نمی‌توان تاریخ دقیقی برای رخنه و نفوذ خوارج به سرزمین خراسان تعیین کرد. بنابر برخی از گزارش‌ها، گروهی از خوارج ازارقه در جریان نفوذ قطری بن فجائه به مرکز ایران از وی جدا شده و به رهبری عبیده بن هلال در سال ۷۷ به سوی قومس^۱ رفتند (ابن‌اعثم، ۴۴/۷). روایات دیگر، اولین حضور خوارج در خراسان را به دوره فعالیت عطیه بن اسود مربوط می‌دانند. بنا بر روایت اخیر، عطیه پس از جدایی از

۱. در آن زمان دامغان مرکز ایالت قومس، اول شهرهای خراسان به شمار می‌رفت (یعقوبی، البلدان، ۵۲).

خوارج نجده بن عامر از طریق دریای عمان به سیستان رفت و سپس از آنجا به خراسان^۱ رهسپار شد و در همانجا اقامت گزید (حمیری، ۱۷۰؛ مفتخری، خوارج در ایران، ۱۲۰).
 خوارج در زمان عبدالملک بن مروان (حک. ۷۶-۸۶) نیز به برخی شهرهای خراسان وارد شده و در آنجا پناه گرفتند. طبق اشاره طبری (۶۶/۷) در سال ۱۱۱ هجری گروهی از خوارج به رهبری ابن‌شیخ از بنی‌ناجیه که در شهر «کمرجه» حضور داشتند، هنگام تهاجم ترکان و خسرو از نوادگان یزگرد سوم با همکاری اعراب مسلمان از آن شهر دفاع کردند. بنابراین، آشکار است که خوارج تا اوایل قرن دوم هجری در مناطق و شهرهای دور دست خراسان پراکنده شده و به تبلیغ و ترویج عقاید و اندیشه‌های مذهبی، سیاسی و اجتماعی خود می‌پرداختند. طبیعت اندیشه خارجی‌گری و نظر هماهنگ و مشترک فرق خوارج علیه خلفای اموی در طول زمان اقتضا کرده است تا آنها همواره جنبشی به راه بیاندازند و با حاکمان زمان به مبارزه پردازند. از این‌رو، هرگاه فرصت می‌یافتند یک فرد را به عنوان فرمانده خود انتخاب می‌کردند و دست به شورش و قیام علیه حکومت وقت می‌زدند. با این وصف، به نظر می‌رسد در اواخر دوره اموی زمانی که زمینه مساعد برای جنبش و قیام فراهم شد، شورش آنها در این مناطق آغاز شده است. هر چند قیام‌های خارجی مذهب در خراسان در مقایسه با دیگر قیام‌های خوارج در مناطق عراق و جنوب ایران بسیار پراکنده و کم اهمیت‌تر به نظر می‌رسد، اما تکاپوهای همین گروه‌های کوچک در خراسان موجب برانگیختن نارضایتی‌های اجتماعی و مذهبی در میان اهالی خراسان شد و در نهایت زمینه زوال حکومت امویان توسط خراسانیان و داعیان عباسی را فراهم کرد.

۱- قیام صبیح و خالد خارجی در خراسان

اولین حرکت و قیام مهم خوارج در خراسان در سال ۱۱۱ هجری توسط دو نفر از رهبران خارجی مذهب خراسان به نام‌های صبیح و خالد خارجی رخ داد. هر دوی این

۱. بنا به گفته اشعری (۵۲) هنگام مرگ نجده بن عامر، عطیه بن اسود در جویر بود. جویر یا جویرا دهی در مرو و هرات بود (باقوت حموی، ۱۳۸/۲).

قیام‌ها در سال‌های فرمانروایی جنید بن عبدالرحمان بر خراسان یعنی در سال‌های ۱۱۲ تا ۱۱۶ و در روزگار هشام بن عبدالملک (حک. ۱۲۵-۱۰۵) به وقوع پیوست. این قیام از نخستین حرکت‌های خوارج در خراسان بود و این جنبش الگویی شد برای دیگر قیام‌های خوارج که در این نواحی به مبارزه برخاسته بودند. صبیح خارجی در نوجوانی جزو فرقه ازارقه بود که پس از سرکوب قیامشان در جنوب ایران به اسارت درآمد. او در سنین بلوغ از زندان آزاد شد و ظاهراً در سیستان به سر می‌برد. وی حدود ۴۰۰ نفر از همفکرانش را به سوی خود جلب کرد و به هرات که ضرابین‌الهلقام از سوی جنید بر آن امارت داشت حمله برد و پس از کشتن ۵۰ نفر از سپاهیان ضراب، به سیستان مراجعت کرد، اما سرانجام توسط اهالی روستایی که به آن پناه برده بود، دستگیر شد و توسط خالد بن عبدالله به دار آویخته شد و پیروانش در خراسان نیز به سرنوشت او گرفتار شدند (عیون الحدائق، ۱۰۸/۳).

خالد خارجی، به انتقام قتل صبیح در ناحیه پوشنگ و هرات قیام کرد و جمع کثیری که تعداد آن ذکر نشده، به او پیوستند. وی شبانه به لشکریان ضراب بن الهلقام شبیخون زد. گروه زیادی از جمله خود ضراب نیز به قتل رسیدند و فقط ۵۰ نفر از سپاهیان نجات یافتند. خالد نیز در اثر جراحتی که در جنگ به او وارد شده بود و بنا به روایتی دیگر در اثر مرگ طبیعی درگذشت (عیون الحدائق، ۱۰۹/۳).

۲- همراهی خوارج خراسان با قیام یحیی بن زید

شیعیان زیدی نیز به مانند خوارج دشمن امویان به شمار می‌آمدند. پس از سرکوب قیام زید فرزند امام سجاد علیه السلام در سال ۱۲۲ هجری در کوفه، یحیی بن زید به خراسان رفت و در زمان نصر بن سیار آخرین حاکم اموی خراسان در سال ۱۲۵ در ناحیه بلخ، هرات و بادغیس علیه امویان قیام کرد (طبری، ۲۲۸/۷؛ مسعودی، ۲۵/۳). بنابر گزارش ابوالفرج اصفهانی (۱۴۶) زمانی که یحیی از ری به شهر سرخس رسید، بزرگان خوارج آنجا (یزید بن عمرو التمیمی و حکم بن یزید) به نزد وی رفته و پیشنهاد همکاری و مشارکت در قیام علیه امویان را مطرح کردند. ظاهراً یحیی در آغاز با این پیشنهاد موافقت می‌کند اما در نهایت بنا به توصیه همراهانش و یادآوری دشمنی خوارج با امام

علی علیه السلام از اتحاد با آنها خوداری می‌کند. این موضوع حاکی از مواضع مصلحت‌گرایانه و میانه‌رو بودن خوارج خراسان است زیرا، آنان برخلاف دیگر خوارج تندرو و افراطی چون ازارقه حاضر بودند با رقیبان خویش علیه دشمن مشترکشان یعنی امویان همکاری و همراهی داشته باشند. این امر در مورد خوارج شیبانیه نیز تا حدودی نمایان است.

۳- قیام شیبیان بن سلمه خارجی در خراسان و نقش آنها در قیام ابومسلم خراسانی

شیبان بن سلمه فقیه منسوب به فرقه ثعلبیه و از رهبران آنها بود. این فرقه در سیستان و نواحی شرقی ایران نفوذ و در آن نواحی فعالیت داشتند. ثعلبیه خود انشعاب از خوارج عجارده بود. طرفداران و پیروان این فرقه، از قبیله بکر بن وائل در مناطق شمالی خراسان بودند. اما برخی از افراد قبایل عرب مضر، ربیع و یمنی نیز در خراسان از وی متابعت می‌کردند (ابن حبیب، ۲۵۵). از سرگذشت و فعالیت‌های شیبیان بن سلمه قبل از حضور وی در ماجراهای سیاسی اواخر عهد اموی خراسان اطلاع چندانی در اختیار نیست (بغدادی، ۶۰). شهرستانی (۲۰۹/۱) می‌نویسد که هواداران وی (شیبانیه) در نواحی جرجان، نسا و ارمنیه، پراکنده و به فعالیت خود مشغول بودند. بنابراین می‌توان حدس زد که وی قبل از شرکت در ماجراهای سیاسی خراسان در نواحی شمال غربی این ایالت به سر می‌برده است. ظاهراً مهم‌ترین و بیشترین حامیان وی از قبیله بکر بن وائل بودند، خود وی نیز از این قبیله و از تیره بنی‌سدوس بود (خلیفه بن خیاط، ۲۵۳).

در اواخر دهه ۱۲۰ هجری، خراسان صحنه درگیری‌های سیاسی بین قبایل یمنی به رهبری جدیع کرمانی و قبایل مضر تحت حمایت نصر بن سیار آخرین حاکم اموی خراسان بود. از سوی دیگر، فعالیت داعیان عباسی نیز در خراسان در جهت تبلیغ حکومت بنی‌عباس بالا گرفته بود و در نتیجه ابومسلم خراسانی در سال ۱۲۹ دعوت خویش را آشکار کرده بود (اخبار الدوله العباسیه، ۲۸۳-۲۷۳).

نقش خوارج در موفقیت قیام عباسیان فقط به ایجاد شرایط مساعد جهت فعالیت عباسیان ختم نمی‌شد، بلکه آنها به طور غیرمستقیم در قیام ابومسلم ایفای نقش کردند. هنگامی که شیبیان بن سلمه وارد صحنه سیاسی خراسان شد، درگیری‌های شدیدی بین

قبال یمنی به رهبری جدیع کرمانی و قبایل مضر به حمایت نصر بن سیار در جریبان بود. ابومسلم داعی عباسی و بازوی نظامی آنها در خراسان از موقعیت به دست آمده استفاده کرد و دعوت خویش را آشکار ساخت. جدیع کرمانی از حضور شیبان استقبال کرد و به وی نوشت: «ما توانستیم مروان را برکنار کنیم و تو به سوی ما مراجعه کن تا با پشتیبانی هم برای جنگ با کسانی که اولیای شیطان هستند همراه شویم و آنها را شکست دهیم». پس از این نامه بود که شیبان و خوارج به یاری جدیع کرمانی رهسپار شدند و او را در جنگ با نصر بن سیار یاری کردند. حتی زمانی که جدیع کرمانی طی توطئه‌ای توسط نصر بن سیار به قتل رسید و بعد از او فرزندانش به نام‌های علی و عثمان عهده دار زعامت قبایل یمنی شدند و دوباره از شیبان درخواست کردند که آنها را یاری دهند، شیبان بن سلمه به تقاضای آنان جواب مثبت داد. بنا بر نوشته گردیزی (۲۶۲) به مدت ۹ ماه میان آنها و نصر بن سیار جنگ و درگیری بود. بنابراین علی فرزند جدیع با شیبان بر ضد نصر بن سیار همکاری کرد. شیبان، علی را به سوی مرو فرستاد و خود به دنبال وی به مرو رفت. جنگ میان شیبان و نصر بن سیار حدود یک سال و نیم به درازا کشید و نتیجه خاصی هم عاید طرفین نشد (همان، ۲۶۳).

ابومسلم از اختلاف به وجود آمده بین قبایل عرب بیشترین بهره برداری را کرد و کوشید اختلاف آنها را تشدید کند و با زیرکی خاصی توانست فرزندان جدیع را به جنگ با نصر بن سیار ترغیب کند. ابومسلم که در جمادی‌الآخر ۱۳۰ هجری شهر مرو را تصرف کرده بود، برای شیبان بن سلمه پیغامی فرستاد که به او بیبوندد، اما شیبان که خود ادعای خلافت داشت، تقاضای او را رد کرد و ابومسلم عامل خود به نام بسام بن ابراهیم را مأمور جنگ با شیبان کرد. در نبردی که در شهر ایبورد رخ داد، شیبان و جمعی از یارانش به قتل رسیدند و بیشتر اصحاب شیبان کشته شدند و بازماندگان به شهر سرخس عقب نشستند. برخی از یاران و پیروان شیبان که از جنگ جان سالم به در برده بودند به نصر بن سیار پیوستند که در آن هنگام در نیشابور اقامت داشت و آماده مقابله با سپاهیان ابومسلم به فرماندهی قحطبه بن شیب بود (طبری ۳۸۵/۷؛ ابن‌اثیر، ۳۸۳/۵).

خوارج خراسان در عصر اول عباسی

پس از تشکیل خلافت عباسی، رویکرد خوارج نسبت به نظام جدید سیاسی تغییر چندانی نکرد و تحرکات مبارزاتی آنها تداوم یافت. هرچند در مقایسه با دوره اموی، از فعالیت خوارج در عراق و ایران کاسته شد. بسیاری از ایرانیان و موالی به خواسته‌های خود رسیده بودند، ولی به تدریج در اثر سیاست‌های سخت‌گیرانه و تعدی حاکمان عباسی بر مردم به‌ویژه روستائیان و فرودستان، ناآرامی‌هایی از سوی خوارج به حمایت از اقشار ستم‌دیده در نواحی شرقی ایران بروز کرد. بنابراین در این عصر فعالیت خوارج عمدتاً در شرق ایران (سیستان و خراسان) متمرکز بود و مسئله اصلی که خوارج بر آن تأکید داشتند، نارضایتی‌های اجتماعی و اقتصادی بود نه مسائل عقیدتی.

۱- حضور خوارج در قیام استادسیس

استادسیس در سال ۱۵۰ در ناحیه بادغیس علیه خلیفه عباسی قیام کرد. ماهیت قیام وی چندان آشکار نیست. بنابر روایت گردیزی (۲۷۶) وی ادامه دهنده راه «به‌آفرید» بود. بنابر روایتی دیگر، استادسیس از خوارج سیستان بود که به بادغیس رفت و در آنجا مردم را به قیام دعوت کرد (بلعمی، ۱۱۴۳/۴؛ Daniel, 144). بنابر نوشته ثعالبی (۱۹۲) خارجیان سیستان به رهبری عبدالله السنجویی به استادسیس در خراسان پیوستند و همراه وی هرات و پوشنگ را تصرف کردند. براساس منابع به نظر می‌رسد که قیام استادسیس متأثر از حضور خوارج خراسان بوده‌است، زیرا علاوه بر اشاره برخی از منابع بر خارجی بودن استادسیس، قیام وی در نواحی رخ داد که پایگاه سستی خوارج در شرق ایران به شمار می‌رفت.

۲- قیام یوسف البرم

گزارش‌های موجود در مورد یوسف بسیار مبهم و مغشوش است؛ به‌ویژه در مورد عقاید او نکات تاریکی موجود است. بنا بر گزارش یعقوبی (تاریخ، ۳۹۷/۲) او از خوارج حروری بود و برای امر به معروف و نهی از منکر قیام کرده بود. یوسف، فعالیت خود را از منطقه طخارستان و هرات که پایگاه سستی خوارج در خراسان بود، آغاز کرد. همین گزارش اشاره می‌کند که قیام یوسف البرم همزمان با قیام یک خارجی دیگر به نام «یحیی خارجی» رخ داد. احتمال ارتباط میان این دو گروه وجود دارد

(همان، ۳۹۷/۲). بنابراین فرضیه اینکه قیام یوسف البرم یک قیام خارجی بوده و یا حداقل خوارج در میان طرفداران وی نفوذ داشته‌اند، قوت می‌گیرد (برای اطلاع بیشتر نک. بلاذری، *انساب الاشراف*، ۲۳۹/۱۳؛ ابن عبدربه، ۲۱۳/۴؛ بهرامیان، ۷۷-۹۴).

۳- قیام حنین خارجی

تحریکات خوارج در روزگار هارون الرشید در خراسان به طور چشمگیری رو به افزایش بود تا اینکه در سال ۱۷۵ شورش حنین (حنین) خارجی در منطقه شمال شرق در عهد خلافت هارون الرشید باعث بحران و آشوب شد. حنین از موالی و وابستگان قیس بن ثعلبه و از مردم اوق^۱ بود. فرمانروای سیستان فردی به نام عثمان بن عمار، لشکری آراست و آماده به سوی نبرد با حنین روان شد، ولی حنین توانست حمله حاکم عباسی سیستان را دفع کند. سپس او به خراسان، پوشنگ و بادغیس و هرات مراجعه کرد. هارون الرشید نامه‌ای به حاکم خراسان به نام غطریف بن عطا کندی نوشت و حنین را از او درخواست کرد. غطریف، فردی به نام جریر بن یزید را به سوی حنین فرستاد. حنین با ۶۰۰ تن به رویارویی با او پرداخت و نیروهای وی را در هم شکست و تعداد زیادی از آنها را از دم تیغ گذراند (ابن اثیر، ۱۲۴/۶؛ گردیزی، ۲۸۶؛ اشپولر، ۸۴/۱). حنین دو سال پی‌درپی در ایالت خراسان در مقابل سپاهی که نیرومندتر از سپاه خود بود، ایستادگی کرد و در یک نبرد، سپاهیان ۱۲ هزار نفری خلیفه را در خراسان شکست داد (*تاریخ سیستان*، ۱۵۵). سرانجام پس از سال‌ها پیکار با نیروهای خلیفه عباسی در نبردی هولناک در نزدیکی اسفزار شکست خورد و به وضع فجیعی به قتل رسید (بیهقی، ۵۳۶).

۴- قیام حمزه آذرک خارجی

یکی دیگر از حرکت‌های ستیزه‌جویانه خوارج در شرق ایران و در عصر اول عباسی که در سیستان آغاز شد و به تدریج دامنه آن به نواحی خراسان کشیده شد، قیام حمزه آذرک بود. خراسان پس از سرکوب قیام‌های بومسلمیه (خونخواهان ابومسلم)، شاهد رواج افکار و عقاید خوارج بود و شورش حنین خارجی در سال ۱۷۵ شاهدهی بر این

۱. بنا به گفته یاقوت حموی (۳۲۵/۳) نام ناحیه‌ای در اران بود.

مدعاست. در واقع قیام حمزه تداوم قیام‌های دیگر خوارج در اواخر قرن دوم هجری بود که تا مدت‌ها باعث بروز ناآرامی در نواحی سیستان و خراسان شد.

در زمان حکمرانی هارون الرشید، بسیاری از گماشتگان او در ناحیه خراسان با اقدامات سختگیرانه، زمینه نارضایتی عمومی را فراهم کردند. در زمان فرمانروایی علی بن عیسی بن ماهان بر خراسان، فشارهای اقتصادی باعث شد تا مردمی که از ظلم و ستم حاکم عباسی به ستوه آمده، به اتحاد با خوارج روی آورند. خشم و نومیدی که در دوره هارون بر اثر عیاشی و تجمل پرستی او رو به افزایش بود، باعث متحد شدن گروه خوارج شد (تاریخ سیستان، ۱۸۰).

در سال ۱۸۰ اولین حملات نظامی حمزه در نواحی قهستان با موفقیت همراه شد. در این حمله اهالی قهستان هرچه حمزه از آنان طلب کرد به او تحویل دادند (گردیزی، ۲۸۹). هدف حمزه تهاجم به حکام خلیفه بود تا با سیاست خود بتواند آرایش نظامی آنان را درهم بکوبد. حتی خوارج نیز شهرهایی بادغیس، پوشنگ، هرات و ترشیز را غارت کردند و ناحیه بیهق را یک هفته مورد تاخت و تاز قرار دادند و کوچک و بزرگ را از دم تیغ گذراندند (ابن فندق، ۴۴-۴۵).

پیشروی حمزه به سوی ناحیه نیشابور و مقابله با سپاهیان خلیفه، به پیروزی حمزه انجامید (تاریخ سیستان، ۱۸۳). حمزه در هرات با مقاومت مردم و حاکم آنجا روبه‌رو شد. آنان دروازه‌های شهر را بستند تا از نفوذ حمزه به آنجا جلوگیری کنند. حمزه نیز در خارج از شهر به آزار و اذیت مردم پرداخت و بسیاری از آنان را به قتل رساند (بغدادی، ۵۹). والی شهر هرات شخصی به نام عمرو بن یزید الازدی، در رأس سپاهی ۶ هزار نفری به مقابله با حمزه آمد، ولی به موفقیتی دست نیافت (گردیزی، ۲۹۰). در این مرحله حمزه آذرک بر کروخ که در اطراف هرات بود، حمله کرد و اموال مردم را سوزاند. با توجه به اینکه ناحیه کروخ به عنوان یکی از مراکز خوارج بود، معلوم نیست دلیل این رفتار حمزه با اهالی آنجا چه بوده‌است. در نهایت والی آنجا در نزدیکی پوشنگ توسط حمزه کشته شد. علی بن عیسی هنگامی که متوجه شد والی هرات به قتل رسیده، فرزند خود را با ۱۰ هزار نیرو به نبرد حمزه آذرک گسیل کرد. عیسی بن

علی وارد میدان جنگ با او شد و در نزدیکی بادغیس شکست خورد. اما در حمله دوباره عیسی به خوارج در نیشاپور پیروزی بر یاران حمزه بن آذرک حاصل شد و حمزه و خوارج مجبور به عقب‌نشینی به سیستان شدند (تاریخ سیستان، ۱۶۰).

نتیجه

دوری خراسان از مرکز خلافت (دمشق و بغداد)، نزدیک بودن به پایگاه دائمی خوارج در عمان و مجاورت با سیستان و کرمان از مراکز اصلی فعالیت خوارج، زمینه‌های حضور خوارج در خراسان را فراهم کرد. فشار عمال اموی و سرکوب خوارج در عراق، تحقیر موالی و فشار سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خلفا و کارگزاران اموی و عباسی بر موالی و نارضایتی اجتماعی خراسانیان از حاکمان اموی و عباسی از دیگر عوامل اصلی نفوذ خوارج و بروز قیام‌های خارجی در خراسان شد. پیامد حضور خوارج در اواخر عصر اموی در خراسان، شکل‌گیری برخی حرکت‌ها و شورش‌ها همچون قیام صبیح و خالد و قیام شیبانیه علیه حاکمان اموی شد. همچنین خوارج در صدد همکاری و مشارکت با قیام‌های دیگر مانند قیام یحیی بن زید و ابومسلم علیه عمال بنی امیه برآمدند. از این‌رو، تکاپوی خوارج در خراسان موجب برانگیختن احساسات ضد اموی شد و در زوال قدرت امویان در خراسان تاثیرگذار بود. در اوایل دوره حکومت بنی‌عباس، تا حدی موالی به خواسته‌های خود رسیدند و از فعالیت خوارج در خراسان کمی کاسته شد. با وجود این، رفتار برخی از عمال و کارگزاران عباسی در شرق ایران و خراسان و تحمیل مالیات‌های سنگین موجب شد تا خوارج به‌ویژه در مناطق روستایی، هوادارانی برای خود جذب کنند و به حضور خود در خراسان استمرار ببخشند. حضور خوارج در برخی شورش‌ها و مشارکت در دیگر قیام‌های ضد عباسی، در نهایت باعث تضعیف قدرت دولت عباسی در خراسان شد. این جنبش‌ها، شورش‌ها و فعالیت‌ها به اشکال مختلف انجام می‌گرفت. بدین ترتیب، خوارج گاهی با گروه‌های مخالف حکام اموی و عباسی همراه می‌شدند و گاهی نیز به صورت مستقل به فعالیت می‌پرداختند.

منابع

- ابن اعثم، محمد بن علی، الفتوح، تحقیق علی شیری، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۱۱.
- ابن حبیب، ابوجعفر بن حبیب، المحبّر، تحقیق ایلزه لیشتن اشتتر، حیدرآباد دکن، بی نا، ۱۳۶۱ ش.
- ابن حوقل، صوره الارض، بیروت، دارالصادر، ۱۹۳۸.
- ابن عبدربه، شهاب الدین عمرواحمدبن محمد، العقد الفرید، به کوشش احمد امین، بیروت، دارالکتب، ۱۳۶۸ ش.
- ابن فندق، علی بن زید بیهقی، تاریخ بیهق، تصحیح احمد بهمنیار، تهران، فروغی، ۱۳۶۱ ش.
- ابن کثیر، البدایه والنهایه، بیروت، دارالاحیاء و التراث العربی، ۱۹۸۹.
- ابن هشام، سیرت رسول الله، ترجمه رفیع الدین همدانی، تصحیح اصغر مهدوی، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۱ ش.
- ابن اثیر، عزالدین، الكامل فی التاریخ، بیروت، دارالصادر، ۱۹۶۵.
- ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، تصحیح سید احمد صقر، بیروت، دارالمعرفه، بی تا.
- احمدیان مقدم، حسن، ایران و خوارج در قرون دوم و سوم هجری، کرج، چکامه باران، ۱۳۹۵ ش.
- اخبارالدوله العباسیه، نویسنده ناشناس، تحقیق عبدالعزیز الدوری و عبدالجبار المطلبی، بیروت، دارالطلیعه، ۱۳۹۱.
- اشپولر، برتولد، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه جواد فلاطوری، تهران، انتشارات علمی، ۱۳۶۹ ش.
- اشعری، علی بن اسماعیل، مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین، تصحیح محمد محی الدین عبدالحمید، قاهره، مکتبه النهضه المصریه، ۱۳۶۹.
- افشار سیستانی، ایرج، سیستان نامه، تهران، مرغ آمین، ۱۳۶۹ ش.
- اکبری، امیر، «فتح خراسان و مهاجرت قبایل عرب به این سرزمین»، پژوهش نامه تاریخ، سال ۵، ش ۱۷، ۱۳۸۸ ش، ص ۱-۱۸.
- باسورث، کلیفورد ادموند، تاریخ سیستان (از آمدن تازیان تا برآمدن دولت صفاری)، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۰ ش.
- بغدادی، عبدالقاهر، الفرق بین الفرق، ترجمه جواد مشکور، تهران، حقیقت، ۱۳۳۳ ش.
- بلاذری، احمد بن یحیی، انساب الاشراف، تحقیق محمود فردوس اعظم، دمشق، داراللیقظه العربیه، ۱۹۹۶.
- بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، بیروت، دارالمکتبه الهلال، ۱۹۸۸.

- بلعمی، ابوعلی، تاریخنامه طبری، به کوشش محمد روشن، تهران، البرز، ۱۳۷۳ ش.
- بهرامیان، علی، «بررسی و تحلیل درباره شورش یوسف البرم در قرون دوم هجری»، نشریه معارف، دوره ۱۸، ش ۵۲، ۱۳۸۰ ش، ص ۷۷-۹۴.
- بیهقی، محمد حسین، تاریخ بیهقی، تصحیح علی اکبر فیاض، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۱ ش.
- پورقنبر، محمد محسن، «زمینه‌ها و علل گسترش نفوذ خوارج در سیستان و تأثیرات آنان در دوره اموی»، تاریخ اسلام در آینه پژوهش، سال ۵، ش ۱۸، ۱۳۸۷ ش، ص ۴۷-۶۴.
- تاریخ سیستان، نویسنده ناشناس، تحقیق ملک الشعراء بهار، تهران، کلاله خاور، ۱۳۸۱ ش.
- ثعالبی، حسین بن محمد، غررالسیر، تحقیق سهیل زکار، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۷.
- جعفری، یعقوب، خوارج در تاریخ، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۳ ش.
- حسینی میقان، سید هادی، «بررسی شورش های خوارج در دوره خلافت عباسی»، استاد راهنما: ابوالحسن شهسواری، کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه تاریخ، دانشگاه آزاد شاهرود، ۱۳۹۰ ش.
- حمیری، ابوسعید بن نشوان، الحور العین، تصحیح کمال مصطفی، تهران، طبعه فی تهران، ۱۹۷۲.
- خطیب، مهدی، ایران در روزگار اموی، ترجمه محمدرضا افتخارزاده، تهران، رسالت قلم، ۱۳۷۸ ش.
- خلیفه بن خیاط، تاریخ خلیفه بن خیاط، تصحیح مصطفی نجیب فواز، بیروت، دارالعلمیه، ۱۴۱۵.
- زرین کوب، عبدالحسین، روزگاران، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۹ ش.
- شهرستانی، عبدالکریم، الممل و النحل، به کوشش سید محمدرضا جلال نائینی، تهران، اقبال، ۱۳۷۳ ش.
- طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دارالتراث، ۱۳۸۷.
- طقوش، محمد سهیل، دولت عباسیان، ترجمه حجت الله جودکی، تهران، حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۳ ش.
- عیون الحدائق فی اخبار حقایق، نویسنده ناشناس، بغداد، مکتبه المثنی، بی تا.
- فرای، ریچارد، عصر زرین و فرهنگ ایران، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، سروش، ۱۳۶۳ ش.
- گردیزی، ابوسعید، زین الاخبار، تحقیق عبدالحی حبیبی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳ ش.
- لسترنج، گای، جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۷ ش.
- مبرد، ابو العباس محمد بن یزید، الکامل فی اللغة و الادب، مصر، مطبعه الازهریه، بی تا.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، مروج الذهب و معادن الجوهر، تصحیح مفید محمد قمیحه، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۹۸۶.

- مفتخری، حسین و دیگران، « پیامدهای اجتماعی مهاجرت قبایل عرب به خراسان در قرون نخستین»، فصلنامه تاریخ اسلام، سال ۱۵، ش ۴، ۱۳۹۳ش، ص ۱۶۹-۱۴۵.
- مفتخری، حسین و دیگران، « مهاجرت قبایل عرب به خراسان و پیامدهای فرهنگی آن»، فصلنامه مطالعات فرهنگی و اجتماعی خراسان، سال ۸، ش ۳۱، ۱۳۹۳ش، ص ۱۶۴-۱۳۸.
- مفتخری، حسین و فروهی، آرمان، «نقش خوارج ازارقه در تحولات سیاسی و اجتماعی کرمان در سده نخست هجری»، فصلنامه مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی (فروغ وحدت)، سال ۱۰، ش ۳۸، اسفند ۱۳۹۳ش، ص ۷۷-۸۹.
- مفتخری، حسین، خوارج در ایران، تهران، انتشارات باز، ۱۳۸۵ش.
- منقری، نصر بن مزاحم، پیکار صفین، ترجمه پرویز اتابکی، تهران، آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۶ش.
- یاقوت حموی، معجم البلدان، بیروت، دارالصادر، ۱۹۵۵.
- یعقوبی، ابن واضح، البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران، بنگاه نشر و ترجمه، ۱۳۸۲ش.
- یعقوبی، ابن واضح، تاریخ یعقوبی، بیروت، دارالصادر، بی تا.
- Daneil, Elton. L. *The political and social history of khurasan under abbasid rule*, Minneapolis, 1979.